

KEMÉNY ISTVÁN

A szociológus Hajnal István

Az előadás címét magam választottam, de félek attól, hogy ez a cím és maga a téma is vitatható. A szó akadémiai értelmében Hajnal történész volt, és nem szociológus. Nem is vallotta magát szociológusnak. *Történelem és szociológia* című munkájában kifejezetten történészként lép fel, és azt kérdezi, hogy mi hasznát veheti a történetírás a szociológiának. „Csupán a tapasztalatnak jogán szólalunk fel – írja –, a történetíró jogán, akinek stúdiuma éppen az emberi fejlődés nagy korszakainak összefoglaló ábrázolása.”¹

Könnyen előállhat tehát az a látszat, hogy témaválasztásomnak nincs jogosultsága. Utalok azonban egy másik tanulmányára, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című írására. Ennek végén olvasom a következő sorokat: „Ha arról van szó, hogy az egész Okcident kultúrszerkezetének alapjául szolgált elemi, konkrét módszereket találjunk, s e módszerek működését lehető nagy távlatokból, a szélső kicsiny nemzetek fejlődéséből vizsgáljuk, úgy kiindulásul az írásbeliség vizsgálatát tartjuk a leginkább célravezetőnek, gyakorlatilag legkivihetőbbnek. Nem mint egyoldalú iskolatörténeti vagy művelődéstörténeti problémát, hanem mint történeti-szociológiai problémát.”²

Mármost tudjuk, hogy egyik legfontosabb munkája éppen ilyen módon vette szemügyre az írásbeliséget, és joggal mondhatjuk, hogy az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* valóban történeti szociológia. Az idézett sorokban tehát nem közvetlen értelemben történeti szociológusnak mondotta magát.

Nem az a célom azonban, hogy Hajnalt mint történeti szociológust mutassam be. A jelenkori társadalmat kutató szociológus szemszögéből közeledek a témához, és azokról a tanulságokról szeretnék pár szót szólni, amelyeket a szociológus vonhat le munkásságából, azokról a leckékről, amelyeket ő adott fel nekünk.

Tehetem ezt annál inkább, mert Hajnal igen nagy hatást gyakorolt a magyar szociológiára. Utalok az 1945 előtti Erdei Ferencre, akinek *A magyar paraszttársadalom* című munkája erősen hajnali ihletésű, és azt hiszem, ez a könyve éppen Hajnal olvasásának hatására lett jobb korábbi műveinél. Hivatkozom továbbá Bibóra. Ő tulajdonképpen Hajnal gondolatainak volt feldolgozója, esszéisztikus továbbítója

¹ Hajnal István: *Történelem és szociológia. Századok*, 1939, 2. o.

² Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Századok*, 1942, 159. o.

és néhány fontos ponton továbbfejlesztője. Az alapgondolatok Hajnaltól származtak, és Bibóé volt az az érdem, hogy amit Hajnal nehézkesen, sokszor ügyetlenül fogalmazott, azt Bibó a modern esszé nyelvén tudta kifejezni. A középkort Bibó teljes egészében Hajnal alapján értelmezte és magyarázta. Magyar középkor és Nyugat-Európa, magyar középkor és Kelet-Európa viszonyának értelmezésében is azokat a gondolatokat követte, amelyeknek első megfogalmazója Hajnal volt. Utalok továbbá Márkus Istvánra, akinek egész munkásságán érezhető Hajnal szemléletének hatása. Hajnal-tanítványnak vallom magamat is.

A hajnali leckék számosak, összegzésükhöz hosszú tanulmányra lenne szükség. Egy időben korlátozott felszólalás keretében csak izelítőről lehet szó, illetve egyetlen kérdéskör kiemeléséről.

A magyar szociológiára leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem „találmányoknak”, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.

A legszebb és legrészletezőbben kidolgozott példa erre az írásbeliség alakulása. Egy másik példa az európai hivatalnokság kialakulása. *Az újkor története* című munkája I. részének 1. fejezetében leszögezi: „A szakszerű európai államüzemnek, az európai hivatalnokságnak kialakulása nem magától értetődő dolog, nem egyszerűen tudatos, értelmes elgondolásoknak eredménye, hanem az emberiség hosszú változatos fejlődésének egyik fontos következménye.”³

A továbbiakban az antik világ államszervezetét és adminisztrációját vázolja, majd a középkor kezdete következik: az államhatalom hiánya, a földtulajdon nélküli földesuraság, a jogok és kööttségek számtalan változata. És végül a klerikusok, a klerikus-hivatalnokok.

„A klerikus-hivatalnokság építi fel, gondos aprómunkával, a kicsiny feudális államok szervezetét, a helyi társadalomalakulások, szabályozások lényeges elemeinek érvényesítésével. A középkor végén már egyöntetű képzettségréteg, nagy központi iskolákkal; a rész-államokat ismét egységes nagy állammá forrasztja össze. A társadalom szempontjaiból és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság mint szakszerű, megbízható közintézmény elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alája, hanem saját érdeke. Már a középkorban szervessé, üzemszerűvé válik az ügyvitel, hiszen minden rendelkezés az előzmények és a helyi alakulások sajátos viszonyainak vizsgálatát kívánja meg. A hivatalnokság az uralkodó jogainak gyűjtője és őre, de egyúttal köti a szakszerű ügyvitel is, és így áthatolhatatlan akadály a központi hatalom önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében.”⁴

A lényeg itt a szemlélet, a gondolkodásmód, az alakulás belső logikájának bemutatása. Racionálisnak látszó végeredmény jön létre, sőt túlracionalizáltnak látszó,

³ Hajnal István: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 44. o. (A továbbiakban: *Újkor*.)

⁴ *Újkor*, 46–47. o.

apró folyamatokból, anélkül, hogy ezt a végeredményt bárki előre elgondolta volna. Ha most a közelmúlt magyar társadalmi folyamataira gondolok, ezen belül arra a bürokratikus szabályrendszerre és eljárásrendszerre, amely a nyolcvanas évek végére alakult ki, akkor meggyőződésem szerint ugyanolyan gondolkodásmód szerint kell eljárunk. Élhetünk olyan hipotetikus magyarázatokkal, hogy ezt vagy azt a fennálló rendszer erősítésének érdekében vezették be, tudatosan, de sokkal inkább kell figyelniük azokra az apró folyamatokra, amelyek senki által sem akart eredményekhez vezettek.

A spontán fejlődésen van a hangsúly Hajnalnál akkor is, amikor az európai hűbériség kialakulását és ezen belül a parasztság helyzetét tárgyalja. „A rendiség társadalmában a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve, minden felső szerveződésnek, rétegeződésnek lehetőségét, természetét e nagy, a történet hátterében élő, hallgatag népek létszervezete szabja meg. Egyik rend kialakulása sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényyszerűen nő fel a legalsó talajból, elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik renddé; a várost pedig az illető vidék földnépének szervezete kényszeríti arra, hogy szakszerű forgalomgazdaságnak munkaszervezete, európai értelemben vett város legyen belőle. A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete.

Nem valami romantikus-szentimentális értelemben vett népi erő érvényesülése volt ez, hanem reális, tényszerű folyamat. Meg kell értenünk, ha az újkori társadalomfejlődés lényegét akarjuk érteni. A Római Birodalom bukása után a mai francia területekről eltűnt minden felső politikai és gazdasági szervezet: valóban magára hagyott társadalom, hegyek, völgyek, erdők, mezők letelepült lakossága vidékenként a maga életét élte. Csak a közeli, személyes kötelékeknek volt már jelentőségük újra, minden település ezen az alapon szerveződött újra, külön önmagát kielégítő egységgé. A forgalom, a csere szüntével megszűnt a pénz szerepe is, a terménygazdálkodás lett uralkodóvá. A nagybirtok, a latifundium, a késő római vidéki társadalom alapvető képlete, amely egykor felfalta a kicsiny parasztbirtokokat, most kénytelen ismét az önálló parasztmunkára bízni területét, amelynek kapitalista kiaknázása már céltalan lenne, de nincs is oly uralmi és állami szervezet, amely azt biztosítaná. A rabszolgából egyszerűen személyileg függő paraszt lesz; elvben egész élete, ereje az úr rendelkezésére áll tovább is, a tényleges gyakorlat azonban a maga munkájára bízta őt, bizonyos igénnyel kialakult helyzetére, amin az úr rendelkezésjoga nem változtathat. Viszont a szabad telepes és szabad kisbirtokos is az úr alá adja magát, hűségviszonyba kerül vele. Az úr lassankint egy helyi változatos összetételű paraszttársadalom feje, kölcsönös kötelezettségekkel, főként a védelemre és a társadalom belső rendjének fenntartására. De nem racionális szövetkezés, közös munkaszervezet a képlet, hanem történeti alakulás, ki-ki az apától ráhagyott exisztenciát őrzi, s így a különböző parasztkondíciók legtarkább változata áll össze egymással.”⁵

A spontán fejlődés szerepét mutatja ki az európai képviseleti rendszer létrejöttében és különböző változatainak egymástól eltérő alakulásában, valamint az angol

⁵ *Újkor*, 72–73. o.

parlamenti rendszernek rajzában is. Mi mindig mindenütt elveket látunk, amelyeket egy lezártnak látszó fejlődés végsőnek gondolt állapotából vélünk kiolvasni. Jobban kellene gondolnunk arra, hogy az, ami létrejött, időben jött létre, egyéni cselekvésekből, a jelen időt messzemenően befolyásolja a tegnapi, a mai cselekvések a tegnapiakat folytatják, vagy másképpen fogalmazva, Szabó Zoltán szavával, a múlt az, ami nem múlik el.

Az el nem múló múltat, a múlt el nem múlását érezteti Hajnal abban a radikális változásban is, amelyet angol ipari forradalom néven ismerünk.

„A XIX. századnak ez a gépkorszaka csak a XVII. század nagy társadalmi átalakulása által következhetett be. A technikának nincs filozófiája, csak társadalomtörténete van. Az emberi szellem, az elvont tudomány sohasem alakított volna ki önmagában modern technikát. A találmányok alapgondolatai már régóta élnek, mégsem lett belőlük technika. A találmányok az 1760-as évektől kezdtek realizálódni Angliában, akkor, amikor a vidék társadalma végleg felbomlott, és nagy munkástömegek állhatnak a vállalkozás rendelkezésére. De ennek éppen technikaellenes hatásának kellett volna lennie, a tömegmunka felvásárolhatósága egyenesen megakadályozza a technikai fejlődést. Hiszen másként az antik rabszolga-dolgoztatás hozta volna meg a gépek korszakát. Angliában a munkaerő vásárolható lett; de a mai modern gondolkodás számára már nehezen elérhető régi, irracionális, társadalmias erők szerepe a döntő a modern technika kialakulásában.”⁶

Ezután kontrasztként az ipari fejlődés francia típusát említi, e szavakkal:

„Vállalkozás helyett rengeteg kisüzem céhszerű, adminisztratív közössége: ez a francia ipar nagyüzeme. Még amikor már a legegyszerűbb munkafázisokat a vidéki, otthoni munkára bízta is a céh, akkor sem alakulhat ebből racionális tömegdolgoztatás, a paraszt nem mozdul ki helyéről, régi teljes életét éli, nincs ijesztőbb számára, mint kiforgatása abból.”⁷

A francia kontraszt után az angol fejlődés rajza:

„Angliában azonban a céh elejétől kezdve kevésbé őrzője az existenciának; célra, haszonra irányuló szervezkedés felé haladt régóta. S mégis, elég nehéz volt a céhszerűség arra, hogy az üzletet szakszerű fejlődésre kötelezze. Az angol kézművességnek is elég erős volt az existenciája arra, hogy ne porladjon szét bér munkássággá, szakszerű teljesítményének biztosított érvényesülése a vállalkozást, az üzletet szakszerűvé tette, a nyers nyereszkesedés helyett az üzem, a munkaszervezet tökéletesítésére alapozta a hasznot. Míg Franciaországban a paraszt valóban kivetett emberré lett volna, ha földjét elhagyta, Angliában az ipar oly szervezete várta, amelynek üzemében a régi szokás-szerű biztonsághoz némiképp hasonló elhelyezkedést sejtethetett. Nem igaz, hogy a tőke nyers hatalma vonzotta magához az embereket. (...) Ridegebb érdekszerűséggel bár, de az ipari munkásság kialakulásában mégis sok a hasonlóság a francia osztályképződéshez, oly hivatásokra való tóduláshoz, amelyek nem pusztán érdeket, hanem társadalmias igényeket elégítenek ki. Meg is figyelhető ez a folyamat. Az inclosure a XVIII. század első felében még nem katasztrofális arányú, s aztán is elsősorban a közföldre

⁶ *Újkor*, 591. o.

⁷ *Újkor*, 591. o.

veti magát. A paraszt háza, kicsiny házkörnyéke megmarad, ragaszkodik hozzá, bár mind nagyobb mértékben kénytelen az ipartól neki kiosztott házi munkából fenntartani magát. Még mindig kaland, hóbort, kivetettség lenne számára az, ha munka reményében otthagyná helyét, környezetét. Defoe leírása mutat be ilyen félig paraszti, félig ipari településeket; az otthoni munkás még meglehetősen önálló fél a városi üzletemberrel szemben. Különösen Angliában, addig néptelenebb vidékein, ahol a szakszerű mezőgazdaság még nem tette súlyos értéké a földet, telepszének együvé nagy tömegekben az ilyen iparos-parasztok. A maguk hajlama szerint dolgoznak, egyéni tapasztalataikat követve és a környék vásárlóközönségének igényeit is, mert ha lehet, maguk adják el gyártmányaikat. Szívesen idomulnak azonban az üzleti vállalkozóhoz, ha irányítása alatt valami szerves folytonosságba kapcsolódhatnak be munkájuk. A vállalkozó tehát messze előretekintve, a munkát, az áru fajtáját szélesebb piacok ismerete alapján megszervezve, biztosíthatja magának az állandó tömegmunkát, amely még mindig egy hűbéri életbiztonságra, teljes létre vágyó társadalom kezében van. Az európai szakszerűség; társadalomképződmény, nem üres racionalizmus. Nem is a tőke csinálja az első nagyüzemeket, az első igazi gyárosok a munkástársadalomból emelkedtek fel, akik ismerték a munka megszervezésének irracionális feltételeit is; és a gépek első megtalálói szintén kézművesek vagy a háziipar vidéki társadalmában otthonos emberek. A félig parasztsorban élő kézműves, mint egykor földesurától, most a vállalkozótól várja a szokásszerűség biztonságát pótló elhelyezkedést.

Így aztán ki kell alakulnia azon látszólagos belső ellentmondásnak, hogy a vállalkozó felvásárolja a munkát, de szabadon hagyja az embert.”⁸

E szemszögből nézve az angol fejlődés képe is eltér a megszokottól. Ezt a gondolatmenetet fejlesztette tovább Hajnal *Az első gépek* című 1949-es tanulmányában. Ebben kifejti, hogy az első fonógép, a Jenny létrejöttéhez a textilkézművesség és ezen belül a kézműves fonóipar hosszú fejlődésére és érettségére volt szükség. És leszögezi a következőket:

„Ezért kellett várni Európában a XVIII. századig, a kézműves módszerek és a munkaszervezetek bizonyos érettségi fokáig és az egyes műveletfajták általánosodásáig, hogy az első fonógépek valóban megkezdhessék működésüket. *Ezért nincs fonógép más régi és idegen kultúrákban – s nem azért, mert hiányzott volna a konstruáló ötlet és készség, legkevésbé pedig azért, mintha nem lett volna másutt elegendő tőke vagy vágy a nyereségre, vagy nem lett volna meg általában a hajlam és a hatalom másoknak gépies dolgoztatására.*”⁹

És ugyanúgy, mint a középkori írásbeliségről szóló írásaiban, azt állítja, hogy a megelőző ipari fejlődés és maga az ipari forradalom nem magyarázható egyes intézményekkel, hanem csak az egész társadalmi struktúrával.

„Ez az a régi kézműves szervezet és a kézműves egzisztencia, melyből a modern kapitalizmus kinőtt, elsősorban Angliában. Az angol kapitalizmus a XVII. században már régóta elevenebb és áthatóbb volt, mint másutt Európában... A kontinensen az ipari vezetés elbürokratizálódott, a kézműves szorongva vonult vissza megszokott, biztos

⁸ *Újkor*, 591–592. o.

⁹ Hajnal István: *Az első gépek. Válasz*, 1949/5-6. 360. o. (A továbbiakban: *Az első gépek*.)

munkaköréhez. Itt éppen az volt a baj, hogy a munkás nem tudott üzletemberré kifejlődni. Angliában minden munkás egy kissé vállalkozásra hivatottnak is érezte magát. De az egész angol társadalom is, már a középkortól a paraszttól fel az arisztokrátiáig. Az angol parasztszervezet lazasága a kontinens parasztságához képest nem csupán az úri hatalom műve volt, a paraszt maga is könnyen változtatta munkáját, ha nyereségesebb kínálkozott. Ennek eredményeként széles üzleti középréteg alakult ki Angliában, a kicsiny vállalkozók sokasága sürgött-forgott a kézi munka társadalmában. Nagy iparvidékek alakultak ki már a gépkorszak előtt, a munkások ezrei telepedtek össze, kicsiny házaiknak végtelen soraiból orsó surranása, szövőszék kattogása hallatszott, a patakok vize színes és mocskos volt a gyapjúmosástól és a festőanyagoktól. A határ mezőin szövetek fehéredtek a napsütésre kiterítve. Kicsiny földművelés támogatta minden háznál a munkásegzisztenciát. A vállalkozók ilyen házsorokat jártak végig, szerződtek a munkára, a nyersanyagok és a munkaeszközök is mindinkább az ő tulajdonukba kerültek... Az első feltalálók szinte kivétel nélkül kézművesek voltak, vagy ha nem, úgy értelmiségiek, akiket hivatásuk a kisebb nép életéhez kötött...

Az európai kézművességhez, láttuk, mindig hozzátartozott a munka üzleti oldala. Az első gépek tehát ilyen szempontból is az önálló kézművesség nagyszerű teljesítőképességét bizonyítják. A munkás feje mindig ki tudott nyúlni a szorosan vett kézi munka fölé is.”¹⁰

Ugyanígy tárgyalja Watt gőzgépét is.

„Watt ellenben folytatta az elődeitől megkezdett részletmunkát, a gőz anyagának és a szerkezet anyagának kitapasztalását, a folyamat minden pillanatában. Lehetetlen a kézművesség részleteket tapasztaló munkájára nem ismernünk ebben. Egyébként is, a vasművesség folyton haladó eredményei nélkül sohasem sikerült volna Wattnak a gőzgépet használhatóan megszerkesztenie. A tüzelőszerkezet pedig az ősrégi pék-kézművességből, a kazánszerkezet főként a sörfőzés kézművességétől vette tanulságait; a szivattyú szerkesztése ugyancsak ősi mesterség, a gép alkatrészeinek, erőátvitelének módszerei a malomszerkezetekben már régóta tökéletesedtek.

Watt intelligens iparoscsaládból származott, gyenge egészsége miatt csak közepes iskolákat végzett. De apja hajóépítő műhelyében kisgyerekkorától külön kis műhelye volt, itt szerezte bámulatos technikai készségét. Apja elszegényedvén, Watt a műszerkészítő iparba állott be tanoncnak, felszabadulása után a glasgow-i egyetem műszereinek gondozására alkalmazták. A fiatal professzorok és a diákok baráti körében kezdte kísérleteit a gőzgéppel is, megismerkedve a korabeli szakirodalommal is, erre a célra idegen nyelveket is tanult. Tehát a kézművesség és a tudomány átmeneti típusa. Amit csinált, az igen kevés előzetes theóriát mutat... nem csupán fogalmakkal és betűkkel, hanem az anyag formálásával is lehet gondolkozni.

Folytatta a gépen a kézművesi munkát, amit elődei megkezdtek, s ami egyúttal tudomány is volt: az anyag magatartásának kicsiny részletekben való vizsgálatát.”¹¹

A modern kapitalizmus születésének ilyen módon való bemutatása kétségen kívül személyi teljesítmény, és már hangvételében és fogalmazásmódjában is eltér más,

¹⁰ Az első gépek, 362–363. o.

¹¹ Az első gépek, 366. o.

hasonló tárgyú írásművektől, ugyanakkor mégis kapcsolódik százados és ma is eleven vitákhoz a társadalomtudományokban, nemcsak a történelemben és a szociológiában, hanem a közgazdaságtanban is. Utalok elsősorban az osztrák közgazdaságtani iskolára, amely a modern kapitalizmus keletkezését Hajnalhoz hasonlóan spontán folyamatokból származtatja, olyan egyéni cselekvésekből, amelyek nem alkotják valamilyen összefüggő terv részeit, amelyekben a személyes motiváció is jóval szűkebb körű, mint az az eredmény, amely azután lesz az egészből. Hozzáteszem, hogy ez a vita, amelyen belül Hajnal álláspontját idéztem és az osztrák iskoláét, máig folytatódik.

Magyarországon eléggé elterjedt például az a Polányi Károly által alkotott mítosz, amely szerint a piacot az állam teremtette törvényi és rendeleti úton. Hajnal-tanítványként azt gondolom, hogy az angol ipari forradalmat és piacgazdaságot nem az angol állam csinálta, hanem nagyon sok cselekvő ember, akik közé számítom különben az államhivatalnokokat is.

Azt gondolom továbbá, hogy nálunk is létrejön valamilyen piacgazdaság. Ezt sem az állam fogja létrehozni, hanem millió cselekvő ember. Érdekes és fontos téma az állami intézmények működésének elemzése, de még érdekesebbek és fontosabbak a spontán folyamatok.

Nem mutattam be a szociológus Hajnalt. Erre nem futotta volna az időből. Egy vonást emeltem ki a sok közül. Ugyanilyen fontos téma a szokásszerűség, amely szóval Hajnal a tradíciót helyettesítette. Műveiben következetesen érvényesítette azt a felismerést, hogy mint ahogy a múlt az, ami nem múlik el, a szokásszerűség vagy, ha úgy tetszik, a tradíció az, ami sohasem marad azonos önmagával. Végül hadd említsem ember és technika viszonyával foglalkozó tanulmányát, amelyet követni próbáltam a magyar munkásokról szóló írásaimban.¹² Most, hogy felébredt az érdeklődés iránta, remélhető, hogy örökségét feldolgozzuk és kutatómunkánkban hasznosítjuk.

1993

¹² Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. VITA Könyvkiadó, Budapest, 1990 (illetve jelen kötet *Munkás és technika* című tanulmánya – A szerk.).